

УДК 027:37](091)

Павла Рогова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського,
заслужений працівник культури України

Роль Степана Сірополка у розвитку вчительських бібліотек як спеціальних: до 140-річчя від дня народження відомого бібліотекознавця

У статті проаналізовано частину творчого доробку С. Сірополка, присвячену вчительським бібліотекам як спеціальним, активний розвиток яких розпочався у 70-х рр. XIX ст.

Ключові слова: педагогічні бібліотеки як спеціальні, вчительські бібліотеки, позашкільна освіта, громадська ініціатива, земства.

Поглиблення в Російській імперії кризи феодално-кріпосницької системи на початку XIX ст., формування капіталістичних відносин, поразка у Кримській війні (1854—1856), пожвавлення визвольного руху змусили царський уряд провести у 60—70-х рр. XIX ст. низку глобальних реформаций, у першу чергу, скасування у 1861 р. кріпосного права, що стало імпульсом для подальших важливих кроків у соціально-економічному поступі держави та об'єктивної потреби в освічених, кваліфікованих кадрах. Зазначене спонукало органи влади стати на шлях змін в освіті. Необхідно відзначити, що напередодні реформ у Російській імперії письменних було більше 6% [6, с. 206]. До навчання допускалися тільки діти заможних верств населення. Витрати на освіту в Росії становили лише 2% державного бюджету, тоді як в Англії — 10%, у Франції — 6,4%, у Пруссії — 6% [6, с. 207]. Тож ці та інші об'єктивні чинники змусили царський уряд зробити рішучі кроки щодо реформ в освіті й вже у 1863 р. створити в Російській імперії замість шести — десять навчальних округів — Петербурзький, Московський, Казанський, Харківський, Одеський, Київський, Віленський, Варшавський, Дерптський, Оренбурзький [5, с. 70], де призначені попечителі дбали про освіту в окрузі. У 1864 р. було проведено шкільну реформу, яка стала прогресивним кроком порівняно зі шкільним статутом 1827 р.: розширилась мережа народних училищ, упровадились три типи початкових шкіл: міністерські, земські, церковнопарафіяльні, до навчання допускалися діти різних верств населення. Освіта стала загальнодоступною.

Реформування шкільної системи у Російській імперії спричинило першочергову потребу в підготовці численної когорти педагогічних кадрів, підвищенні їхнього фахового рівня. Без вирішення цих важливих питань неможливими були реорганізація школи і розвиток держави. У той період у Російській імперії також динамічно розвивались науки, зокрема педагогічна. З'явилися ґрунтовні дослідження з педагогіки, започаткувались спеціальні педагогічні журнали ("Журнал Министерства народного просвещения" (1834—1917), "Семья и школа" (1871—1888), "Русская школа" (1890—1917), "Педагогический музей" (1910—1914), "Світло" (1910—1914) та ін.), розвивалась позашкільна освіта, було створено недільні школи. Упродовж 1859—1862 рр. на українських землях працювало 111 безоплатних недільних шкіл, де навчання велося рідною мовою [1, с. 532].

Незважаючи на перешкоди, що влаштувала влада, діяла Харківська недільна школа під керівництвом Х. Алчевської, започаткована у 1862 р., але офіційно зареєстрована 1870 р. Значну роль в організації недільних шкіл у той період відіграв попечитель Київського навчального округу М. Пирогов. Для тих, хто навчався у недільних школах, українські прогресивні діячі створювали підручники й посібники українською мовою. Побачили світ "Граматка" П. Куліша (1857, 1861), "Буквар южнорусский" Т. Шевченка (1861), "Українська граматка" І. Деркача (1861), "Українська абетка" М. Гатцука (1861), "Граматка для українського люду" Л. Яценка (1862), "Українські прописи" (1862), "Арихметика, або шотниця" О. Кониського (1863) та ін. [3, с. 14]. Реформи в освіті в Російській імперії, а саме: прийняття закону про загальну освіту населення, збільшення навчальних закладів різних видів і рівнів, необхідність підготовки для них вчительських кадрів та державні розпорядчі документи, зокрема "Інструкція инспекторам народных училищ губерний Киевской, Подольской и Волынской (1871)" [2, с. 19—30], підвищення фахового рівня вчителів шляхом формування спеціального фонду в бібліотеках навчальних закладів різних рівнів, громадсько-просвітницька ініціатива, сприяли заснуванню у цей період педагогічних бібліотек.

Необхідно підкреслити, що педагогічні бібліотеки як вид спеціальних у своєму становленні пройшли декілька етапів розвитку. Саме у другій половині XIX — на початку XX ст. відбувся перший етап їхньої динаміки, упродовж якого засновуються різні види цих бібліотек, а саме: учительські — складові навчальних бібліотек закладів освіти різних рівнів, довідково-педагогічні, зібрання посібників у справі народної освіти, центральні педагогічні бібліотеки, що діяли поза навчальними закладами, зокрема в структурі товариств грамотності, земських управ, педагогічних музеїв або як самостійні у другій половині 70-х рр. XIX ст. [7, с. 10]. Назва "вчительські" в аналізованій період була найпопулярнішою.

У зв'язку з невеликим відсотком державного фінансування на освіту з 70-х рр. XIX ст. до зазначених процесів долучилися земства, виділяючи кошти на створення і діяльність вчительських семінарій, народних та вчительських бібліотек різних видів, у першу чергу, в структурі земських шкіл. Громадська ініціатива стала вагомим двигуном розвитку освіти. У другій половині XIX — на початку XX ст. до питання педагогічних бібліотек зверталось чимало вчених,

просвітян, педагогів Російської імперії, зокрема Д. Багалій, І. Білоконський, О. Дідріхсон, Є. Звягінцев, Д. Міллер, К. Рубинський, М. Тулупов, К. Ушинський, В. Чарнолуський, М. Чехов, П. Шестаков, які у своїх працях побіжно торкалися окремих сторін їхньої діяльності та розвитку. Але найвагоміший вклад у становлення педагогічних бібліотек Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст., теоретичне обґрунтування цих книгозбірень як спеціальних здійснив Степан Онисимович Сірополко — юрист за освітою, педагог, бібліотекознавець за покликанням, діяльність котрого припадає на зазначений період. Становлення С. Сірополка (рік народження — 1872) і його зростання відбулося в період активного соціально-економічного розвитку Російської імперії. У Прилуцькій гімназії Чернігівської губернії, де він вчився, і де викладали демократично налаштовані вчителі, відбувається його формування як громадянина. Надалі поглибленню громадянської позиції С. Сірополка сприяло навчання на юридичному факультеті Московського університету, де викладали видатні вчені, ідеї яких також вплинули на подальший життєвий шлях і світогляд майбутнього науковця. Праця адвоката, якою Сергій Онисимович займався після закінчення університету, не відповідала його характеру. Близькою була освіта, просвітництво, громадська ініціатива. Працюючи з 1899 р. завідувачем відділу народної освіти Тульської губернської земської управи, С. Сірополко брав активну участь в організації системи народних шкіл і училищ, земських закладів позашкільної освіти, у створенні земських книжкових складів. У ті роки в перших своїх працях, а саме: "Краткий обзор тридцатипятилетней деятельности Тульского губернского земства в области образования" (1902) [8] та "Положение учащихся в земских школах Тульской губернии" (1904) [12], С. Сірополко наголошував на тому, що для підвищення виховного та освітнього рівнів вчителів необхідні вчительські бібліотеки. Він схвалив діяльність Тульського земства щодо організації ним вчительських земських книгозбірень, підкреслюючи, що цій меті слугують також і навчально-педагогічні музеї, які діють у структурі закладів освіти. Саме у праці "Положение учащихся..." С. Сірополко порушував питання щодо створення мережі вчительських бібліотек, діяльність яких мала спрямовуватись на забезпечення фахових інформаційних потреб широкого кола вчителів, які б, у свою чергу, сприяли просвіті народу [12]. Зважаючи на те, що учитель має постійно оновлювати свої знання, читаючи книги, педагогічні періодичні видання, автор запропонував при повітових земствах організувати для вчителів "безоплатну доставку книжок за допомогою земської пошти" [12], тобто, кажучи сучасною мовою, міжбібліотечний абонемент.

На початку XX ст. освітяни і громадські діячі особливу увагу приділяли питанню розвитку бібліотек як складовій позашкільної освіти, на яку громадськість, самоврядні органи покладали великі надії. У зв'язку з цим у 1910 р. С. Сірополко видав нову свою працю "Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация", де зазначив, що "у ряду закладів, які ставлять своїм завданням сприяти задоволенню розумових потреб населення, найбільше значення мають загальнодоступні бібліотеки" [9, с. 1]. У цій праці С. Сірополко подав рекомендації щодо організації бібліотек, каталогів, формування фондів, обов'язкового запровадження у роботі бібліотек класифікаційних систем, чіткого ведення інвентарної книги, формулярів читачів, звітності тощо. Автор наголошував на вагомості роботи бібліотекаря з читачами, на безоплатному користуванні книгозбірянню та її роботі у неділю. У цій праці, що слугувала посібником в організації бібліотек різних видів, зокрема вчительських, С. Сірополко закликав відповідально ставитись до вибору бібліотекаря, зазначаючи "як душею школи є учитель, так душею бібліотеки

по справедливості має бути визнаний бібліотекар" [9, с. 11], котрий, на його думку, має бути освіченим, відповідальним, отримувати гідну заробітну плату. Вчений підкреслював, що до бібліотечної справи ближче всього стоїть вчитель, "тому... він... краще інших виконає обов'язки бібліотекаря...", вкладаючи любов та енергію в справу просвіти народу" [9, с. 12].

Знаковим у становленні С. Сірополка як громадського діяча, бібліотекознавця є те, що в ці роки він увійшов до складу Московського товариства грамотності в народі, яке в 1911 р. делегувало його як визначного знавця бібліотечної справи на Перший всеросійський з'їзд з бібліотечної справи, на якому Степан Онисимович виступив з доповіддю "Принцип общественной в народно-библиотечном деле", де сформулював положення про необхідність залучення місцевого населення до організації роботи бібліотек [13]. Учений взяв участь у Першому загальному з'їзді з народної освіти, Другому Всеросійському з'їзді книготорговців (тут він порушив проблему книгозбереження бібліотек). Степан Онисимович викладав на учительських курсах. Серед тез, сповідуваних науковцем, — важливість позашкільної освіти. У 1913 р. вийшла його праця "Основные вопросы внешкольного образования", у якій вчений обґрунтовував її значення для розвитку суспільства, просвіти народу, підкреслюючи, що її важливою складовою є бібліотеки [10]. З метою надання практичної допомоги в організації та розбудові народної освіти, народних бібліотек згідно із "сучасними потребами" і "сучасним розмахом" у видавництві "Задруга" у 1914 р. побачив світ збірник "Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела" [4], підготовлений відомими земцями-освітянами. До нього ввійшли статті одинадцяти авторів, з них п'ять належали С. Сірополку, а саме: "Участие местного населения в деле нар. образ.", "Справочная библиотека отдела нар. образ.", "Снабжение школ учебниками и учебн. пособиями", "Ученические библиотеки", "Учительские библиотеки", в яких його увага зосередилась на аналізі діяльності педагогічних книгозбірень різних видів, що забезпечують інформаційні потреби освіти: довідкової бібліотеки при відділі народної освіти, учнівської, вчительських пришкольних, районних та повітових. У статті "Снабжение школ учебниками и учебн. пособиями" [14] С. Сірополко надавав рекомендації земствам щодо вибору та закупівлі підручників для земських шкіл, їхньої видавничої діяльності. У публікації "Участие местного населения в деле нар. образ." [15] він наголошував на ролі місцевого населення, батьків у розвитку школи та позашкільної освіти, невід'ємною складовою якої є бібліотечна справа, підкреслюючи важливість її організації та ведення. Автор наголосив на особливій ролі вчителя у розвитку бібліотек та бібліотечної справи: "Так, як народна бібліотека, за загальним визнанням, повинна стояти на одному щаблі зі школою, то на долю народного вчителя випадає завдання вселити в свідомість своїх колишніх учнів і взагалі місцевого населення розуміння важливості бібліотеки, як культурно-просвітницького закладу, запевнити їх в необхідності цього відкриття, ознайомити з порядком відкриття бібліотеки, сприяти утворенню бібліотечного товариства або ради та самому брати активну участь у відкритті бібліотеки, у веденні бібліотечної справи" [15, с. 65]. У наступній статті "Учительские библиотеки" С. Сірополко зазначив, що у переліку заходів, спрямованих на піднесення освітнього рівня тих, хто навчає, одне з чільних місць посідають спеціально-вчительські бібліотеки [16, с. 256]. Автор підкреслював спеціальний характер цих книгозбірень, визначив їхні види, а саме: пришкольні, районні, повітові. Учений наголошував, що однією з головних типологічних ознак аналізованих бібліотек є фонд, тому приділив цьому питанню особливу увагу, пропонуючи розроблені ним каталоги для трьох видів вчительських біб-

ліотек, що є практичним обґрунтуванням ядра фонду різних видів цих книгозбірень. Автор переконаний, що "після видання циркуляра Міністерством народної освіти № 26130 від 30 листопада 1905 р., згідно з яким допущені в учительські бібліотеки всі книги, що перебувають в обігу, і які не підлягали конфіскації у загальностановленому порядку", тому є можливість приділяти особливу увагу формуванню фонду вчительських бібліотек [16, с. 256]. Враховуючи спеціальний характер цих бібліотек, він наполегливо рекомендував використовувати при комплектуванні пришкільних, районних, повітових учительських бібліотек його рекомендації. Їхні каталоги, розроблені вченим, склалися з найважливіших розділів: "Педагогіка і психологія", "Методика викладання навчальних предметів", "Позашкільна освіта і довідкові книги" та ін. Так, фонд пришкільної бібліотеки С. Сірополко радив комплектувати книгами з педагогіки та методики викладання предметів, довідниками для вчителя, літературою з історії зарубіжних країн, історії Росії. Приділяючи особливу увагу формуванню названих розділів, він рекомендував комплектувати пришкільні вчительські бібліотеки працями прогресивних вітчизняних педагогів XIX ст.: М. Пирогова, М. Корфа, К. Ушинського, Б. Грінченка, оскільки ці твори, вважає учений, допоможуть самоосвіті вчителя, а життя й діяльність видатних педагогів будуть прикладом вчителю для наслідування [16, с. 259—260]. Запропонований С. Сірополком каталог для районної вчительської бібліотеки був удвічі більший. У ньому вчений також звертає увагу на необхідність комплектування фонду працями педагогів, зокрема А. Біне, М. Бунакова, К. Венгеля, М. Остроградського, М. Пирогова, К. Ушинського та ін. [16, с. 260—263]. Якщо для шкільної вчительської бібліотеки С. Сірополко радив закуповувати книги на суму 30 руб., то для районної — витратити 100 руб., для повітової вчительської бібліотеки — 500 руб., щоб фонд педагогічної та методичної літератури був фундаментальним [16, с. 257], а також рекомендував при повітових бібліотеках збирати повні комплекти підручників: абеток, хрестоматій для початкової школи. Невід'ємним складником фонду вчительської бібліотеки, на думку С. Сірополка, є книги з бібліотечної справи, довідкові видання, зокрема він пропонував мати у фонді вчительських бібліотек книгу Л. Хавкіної "Руководство для небольших библиотек", твори М. Рубакіна й літературу з досвіду діяльності зарубіжних книгозбірень, енциклопедичні видання, зокрема "Практическую школьную энциклопедию", а також його праці з бібліотечної справи [16, с. 264—271]. У кінці каталогу для повітових вчительських бібліотек С. Сірополко подав список фахових періодичних видань, що виходили в аналізований період у Російській імперії, яких на той час було 26 [16, с. 270—271] і які він рекомендував обов'язково передплачувати для вчителів за рахунок земств. Педагог радив вчителям читати систематично й обов'язково коротко записувати прочитане, бо вважає, що самоосвіта, як і шкільна освіта, не може бути неплановою і безсистемною. Отже, вчений обґрунтував сутність комплектування вчительських бібліотек, підкреслюючи їхній спеціальний характер, практично визначивши головні складові фондів вчительських бібліотек різних видів, їхнє ядро та структуру фонду.

У бібліотекознавчих працях С. Сірополко приділяв чималу увагу формам звітності у бібліотеках, що стосувалося, зокрема, і вчительських книгозбірень. У праці "Очередные задачи в народно-библиотечном деле" [11], вчений акцентує на чіткій внутрішній організації у бібліотеках, обов'язковій звітності в її діяльності, підкреслюючи, що для бібліотек має бути відпрацьована відповідна форма, яку він подав у додатках названого видання. У цій статті він наголошував, що в учительських семінаріях та на педагогічних курсах необхідно ввести особливий предмет — бібліотекознавство: "Ми вважаємо, що кожний учитель або той, хто готується стати

вчителем, після прослуховування основ бібліотечної справи стане, по-перше, пропагандистом бібліотеки, як просвітницької установи, серед того населення, де доведеться йому діяти, по-друге, добре підготовленим до ведення бібліотечної справи" [11, с. 28]. С. Сірополко рекомендував при учительських семінаріях і педагогічних курсах організувати "зразкову, народну бібліотеку", в якій вчителі здобуватимуть досвід практичного застосування предмета бібліотекознавства [11, с. 28]. Як патріот України автор зазначав, що книгозбірні цього профілю мають комплектуватися найкращими українськими книгами.

Ці та інші питання щодо діяльності бібліотек він оприлюднив на Першому загальноземському з'їзді та інших зібраннях, наголошуючи, зокрема, на необхідності спеціальної підготовки фахівців для роботи у бібліотеці, які повинні мати не тільки загальноосвітні, а й професійні знання. Для втілення в практику цієї ідеї він надалі викладав спеціальну дисципліну "Практична бібліографія і комплектування" в Московському міському народному університеті ім. А. Л. Шанявського.

Свої ідеї щодо організації та розвитку бібліотек, зокрема вчительських, С. Сірополко втілював у період визвольних змагань, працюючи у секретаріаті Української Центральної Ради, далі — в архівно-бібліотечному відділі, в період Директорії — в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, організовуючи українську навчально-педагогічну бібліотеку, яка стала надбанням вітчизняної культури і зразком цього виду книгозбірень. Саме в університеті він розвиває українську бібліологію, про що засвідчує вивчення курсу бібліознавства під його керівництвом. Перебуваючи за межами України, вчений узагальнив і розвинув увесь свій творчий доробок з питань розвитку освіти та бібліотечної справи у монографії "Історія освіти в Україні", яка уперше вийшла 1937 р. у Львові, вдруге — доповненим виданням у незалежній Україні у 2001 р., та у праці "Короткий курс бібліотекознавства" (1924).

Отже, аналіз багатогранної бібліотекознавчої спадщини С. Сірополка дав підстави зазначити, що в його творчому доробку чільне місце займають праці, присвячені вчительським бібліотекам, які є вагомим теоретико-методичним фундаментом обґрунтування книгозбірень цього профілю як спеціальних. С. Сірополко розробив теоретичні, методичні та організаційні засади цих бібліотек як виду спеціальних, зазначаючи, що вони є невід'ємною складовою розвитку освіти, необхідною умовою забезпечення фахових інформаційних потреб вчителів, підвищення їхнього загальноосвітнього та кваліфікаційного рівнів, обґрунтувавши на підтвердження своїх аргументів щодо вчительських бібліотек такі особливості:

- їхні типо-видові ознаки;
- різні види даних книгозбірень;
- мету та соціальне призначення;
- ієрархічну структуру їхньої мережі.

Вагому роль у розвитку вчительських бібліотек відіграли аргументи науковця щодо ядра та структури фонду вчительських бібліотек різних видів, рекомендації з організації їхньої діяльності, ведення статистичного обліку, інвентарної книги, важливості формування фондів цих бібліотек національними виданнями, ролі вчителя у розбудові бібліотек цього профілю, підготовці бібліотечних кадрів.

Своєю науковою і практичною діяльністю С. Сірополко у другій половині XIX — на початку XX ст. сприяв становленню різних видів педагогічних бібліотек як виду спеціальних, а у незалежній Україні, коли його праці стали доступними широкому колу освітян та бібліотекознавців і є невід'ємною складовою її культури, історії та вітчизняної бібліотечної справи, вони утворюють вагому роль педагогічних бібліотек у розвитку сучасної освіти та підвищенні фахового рівня педагогічних кадрів.

Список використаної літератури

1. *Борисенко В. Й.* Курс української історії з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. / В. Й. Борисенко. — К. : Либідь, 1996. — 116 с.
2. *Інструкція* інспекторам народних училищ губерний: Київської, Подольської і Волинської : (утвержд. 6 марта 1871 г. Министерством нар. просвещения) // Журнал Министерства народного просвещения. — 1876. — Ч. 185. — С. 19—30.
3. *Нариси з історії українського шкільництва (1905—1933)* : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Заповіт, 1996. — 302 с.
4. *Народное образование в земствах: основы организации и практика дела* : сборник / под ред. Е. А. Звягинцева [и др.]. — М. : Задруга, 1914. — 445 с.
5. *Паначин Ф. Г.* Педагогическое образование в России : ист.-пед. очерки / Ф. Г. Паначин. — М. : Педагогика, 1997. — 215 с.
6. *Расходы* Министерства народного просвещения на 1832—1897 гг. // Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — СПб., 1889. — Т. 27 а. — С. 206—207.
7. *Рогова П. І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX — 20-ті роки XX ст.) / П. І. Рогова. — К. : Четверта хвиля, 2009. — 271 с.
8. *Серополко С.* Краткий обзор тридцатипятилетней деятельности Тульского губернского земства в области образования / сост. С. О. Серополко. — Тула : типо-лит. Е.И. Дружининой, 1902. — 12 с.
9. *Серополко С.* Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация / С. Серополко. — М. : Ред. журн. "Педагогический листок", 1910. — 43 с.
10. *Серополко С.* Основные вопросы внешкольного образования / С. Серополко ; под ред. Н. Е. Румянцева, О. Н. Смирнова. — М. : Изд-во журн. "Народный учитель", 1913. — 63 с.
11. *Серополко С.* Очередные задачи в народно-библиотечном деле / С. Серополко // Для народного учителя. — 1910. — № 17. — С. 27—28.
12. *Серополко С.* Положение учащихся в земских школах Тульской губернии / С. Серополко. — Тула : [б. и.], 1904. — 19 с.
13. *Серополко С. О.* Принцип общественности в народно-библиотечном деле : доклад / С. О. Серополко // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С.-Петербурге с 1-го по 7-ое июня 1911 г. : в 2 ч. / О-во библиотечного дела. — СПб., 1912. — Ч. 2 : Доклады. — С. 173—176.
14. *Серополко С.* Снабжение школ учебниками и учебными пособиями / С. Серополко // Народное образование в земствах: основы организации и практика дела : сборник / под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополко, Н. В. Чехова. — М., 1914. — С. 193—200.
15. *Серополко С.* Участие местного населения в деле нар. образ. / С. Серополко // Народное образование в земствах: основы организации и практика дела : сборник / под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополко, Н. В. Чехова. — М., 1914. — С. 54—66.
16. *Серополко С.* Учительские библиотеки / С. Серополко // Народное образование в земствах: основы организации и практика дела : сборник / под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополко, Н. В. Чехова. — М., 1914. — С. 256—271.

В статтю проаналізована частина творчого насліддя С. Серополка, посвяченна учителським бібліотекам як спеціальним, активне розвиток котрих началось в 70-х рр. XIX в.

The article analyzes part of S. Siropolk's creative works which devoted special educational libraries, the active development of them began in the 70 years of the 19th century.

Надійшла в редакцію 17 серпня 2012 року